

VIGMANTAS BUTKUS

Literatūros topografija: lietuviškoji patirtis ir jos kontekstai

Anotacija: Straipsnyje identifikuojamos, analizuojamos ir tipologizuojamos literatūros topografijos apraiškos XX a. pabaigos – XXI a. pradžios lietuvių literatūrologijoje. Pristatomi ir analizuojami pagrindiniai kultūrinės geografijos, literatūros geografijos, literatūros geopolitikos, „sienos literatūros“ tyrimai, kiek platesniame humanitarinės minties kontekste (Vokietijos, Rusijos) ryškinant nacionalinę jų specifiką. Kitiškai apžvelgiamas kai kurių metodologijų (fenomenologijos, mito kritikos, semiotikos, ekokritikos, interdisciplininių studijų) produktyvumas tiriant konkrečių geografinių, urbanistinių, architektūrinių etc. vietų reprezentacijas lietuvių literatūroje.

Raktažodžiai: literatūros topografija, literatūrinė vietos reprezentacija, referencija, literatūros įvietinimas.

Pamylyuk, pamylyuk geografiją,

kolei ši nepavirto istorija.

Maris Čaklajis¹

Pradžiai

Literatūros topografijos studijos yra tiesiogiai susijusios su erdvės poetikos tyrinėjimais ir didžia dalimi iš pastarųjų išsikristalيزuoja². Lietuvoje literatūrologiniai erdvės poetikos tyrinėjimai išsamiausiai išplėtoti Imeldos Vedrickaitės knygoje

1 Maris Čaklajis, „Jos veidas buvo kalbos valanda...“; in: Vladas Braziūnas, *Priedainė: Eilėraščiai ir latvių poezijos vertimai*, Vilnius: Apostrofa, 2008, p. 67.

2 Apie tai plačiau straipsnyje: Vigmantas Butkus, „Literatūros topografija: (poli)metodologinės trajektorijos (Teoriniai apmatai topografinės tapatybės ir topografinės vaizduotės studijoms lietuvių literatūroje)“, *Colloquia*, Nr. 21, 2008, p. 11–29. Čia publikuojamas straipsnis nemaža dalimi yra 21 numeryje publikuoto straipsnio tęsinys.

Erdvės matmuo Antano Škėmos, Algirdo Landsbergio ir Broniaus Radzevičiaus prozoje (2000). Jos įvade, laikantis semiotinių pozicijų, išskiriamos dvi literatūrinės „erdvės apraiškos“: *peizažas* ir *portretas*, sudarančios „pilną scenovaizdį“³. Ir čia pat apsibrėžiamos atitinkamos metodologinės taisyklės: „Į tekstą žvelgsime kaip į uždarą reikšmių visumą. [...] Nesigilindami į ‚natūralaus‘ pasaulio referencijos problematiką, tirsime tai, kas pasikartoja kaip universalus literatūrinės erdvės kūrimo modelis.“⁴ Literatūros topografijos uždavinys, priešingai, – gilintis į natūralaus (be kabučių) ir *konkretaus* pasaulio referencijos problematiką literatūros kūrinuose, kuo plačiau ir visapusiškiau išskleidžiant santykius tarp kūrinio ir konkretaus peizažo.

Šio straipsnio pagrindinis tikslas yra pristatyti, analizuoti ir, svarbiausia – tipologizuoti, kritiškai įvertinti tuos XX a. pabaigos – XXI a. pradžios lietuvių literatūrologijos darbus (reikšmingiausius, simptomiškiausius), kuriuose kokiu nors rakursu interpretuojamas literatūros kūrinio erdvės ir labiau ar mažiau konkretaus peizažo santykis. Taip pat – aiškintis šio interpretavimo pobūdį, specifišką, intencijas, tarptautinius, interdisciplininius jo kontekstus. Žodžiu, straipsnio objektas yra ne topografiškai orientuota literatūra, bet bent kiek taip orientuoti literatūros tyrimai.

Taip pat darytina perskyra tarp dažniausiai susijusių, „susiliejančių“, bet netrai ir nieko bendra tarpusavyje neturinčių literatūros tyrimų, kuriuos galima pavadinti taip: (1) „literatūra *vietovėje X*“ (arba „*vietovės X* literatūra“) ir (2) „*vietovė X* literatūroje“ (arba „literatūra *apie vietovę X*“). Kaip pagrindinis – tiesa, ne vienintelis – literatūros topografijos objektas išskirtina antroji tyrimų kryptis⁵. Tie, kas rašė Varniuose, Veliuonoje ar Vilniuje, nes ten gimė, augo ar gyveno,

3 Imelda Vedrickaitė, *Erdvės matmuo Antano Škėmos, Algirdo Landsbergio ir Broniaus Radzevičiaus prozoje*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2000, p. 8–10.

4 *Ibid.*, p. 11.

5 Apie tai plačiau žr.: Vigmantas Butkus, „Vietovės ‚literatūrinimas‘: Biržai ir Biržų kraštas eilėraščiuose“, in: *Acta humanitarica universitatis Saulensis*, t. 9: *Kultūrinės atminties kaita ir lokalinė istorija*, Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla, 2009, p. 130–143. Dėl minimos priežasties straipsnyje nebus aktualizuojami tyrimai, iš principo susitelkę ties tyrimo kryptimi „literatūra *vietovėje X*“ („*vietovės X* literatūra“), o ne ties kryptimi „*vietovė X* literatūroje“. Pavyzdžiui, turiu galvoje Mindaugo Kvietkausko (*Vilniaus literatūrų kontrapunktai: Ankstyvasis modernizmas, 1904–1915*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2007), Almos Lapinskienės (*Vilniaus lietuvių literatūra 1920–1940*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2008) monografijas.

poilsiaivo ar rezidavo – nors galbūt ir „įsirašė“ į simbolinį istorinį-kultūrinį vietos erdvės „tekstą“ – nebūtinai rašė *apie* Varnius, Veliuoną ar Vilnių. Ir priešingai: *apie* Varnius, Veliuoną ar Vilnių, *apie* tų vietovių erdves rašė ar galėjo/gali rašyti ir tie, kurie ten niekada nebuvę, nepalikę jokių „kūniškų trajektorijų“ ar palikę tik minimalias, vos pastebimas.

Minėtoji sąvoka „peizažas“ yra labai bendra ir sąlyginė, galinti žymėti bet kokią literatūrinę erdvę, pavyzdžiui, interjerą. Kalbant apie pačias svarbiausias paradigmines jos „konkretizacijas“ lietuvių literatūroje, reikėtų išskirti tokius tarpusavyje glaudžiai susijusius konceptus: „tėvynė“, „tėviškė“, „žemė“, „gamta“, „kaimas“, kiek atskiriau dar minėtinas „miestas“ (jie dažniausiai ištirpdomi sąvokose „peizažas“, „landšaftas“, „kraštovaizdis“, „vietovaizdis“, „miestovaizdis“...). Į literatūros topografijos akiratį šios ir bet kokios kitos konkretizacijos turėtų patekti tik tuomet, kai jas vienokiu ar kitokiu būdu galima geografiškai, urbanistiškai, architektūriškai ar panašiai *lokalizuoti*, susiejant su *realiais* realaus pasaulio objektais, su jų pavadinimais, vardais. Dėl šios priežasties už bendrą sąvoką „peizažas“ topografiškai gerokai parankesnės, nes tikslesnės sąvokos yra *vietovė*, *vieta*, jas sunkiau įsivaizduoti vien kaip gryną literatūrinį konstruktą, jose iš tikro ar potencialiai tebeglūdi pasaulio geografinių, agrarinių, urbanistinių, architektūrinių etc. realiųjų atspaudai, kaip, pavyzdžiui, žemininkų Vytauto Mačernio ir Alfonso Nykos-Niliūno poetiniame „žemės“ peizaže tebeglūdi Šarnelės ir Nemeikščių konkretybė.

Kultūrinės geografijos, lokalinių tyrimų ir kraštotyros sampnyos su literatūros topografija

Viktorija Daujotytė knygoje *Karalių gėlė iš Žemaitijos pelkių* rašo: „Bet netrukus čia [Šarnelėje] pasirodys ir Česlovas Kudaba, žemaičių žemės poetikos kūrėjas, apsižvalgys nuo kalvų, aukštumų, pateiks pirmąjį Šarnelės kraštovaizdžio žodinį žemėlapi, pabandys jį susieti su Mačernio poezijos vaizdais.“⁶ Turimas omeny Kudabos straipsnis „Šarnelės peizažai“⁷, su kuriuo cituojamoje Daujotytės

6 Viktorija Daujotytė, *Karalių gėlė iš Žemaitijos pelkių: Sugrąžinantys Vytauto Mačernio skaitymai 85-aisiais jo būties metais*, Vilnius: Vilniaus Dailės akademijos leidykla, 2006, p. 81.

7 Česlovas Kudaba, „Šarnelės peizažai“, *Jaunimo gretos*, 1972, Nr. 8, p. 22–23.

knygoje palaikomas itin aktyvus dialogas, plėtojant Mačernio *žemaitiškumo*, *šiaurietiško* linijas, poetines jo gimtųjų vietų *pelkių* bei *pelkynų* refleksijas, *vandenų* poetizavimo–mistifikavimo paradigmą. Straipsnyje „Šarnelės peizažai“, kaip ir kituose kultūrinės–kraštotylinės geografijos Kudabos darbuose⁸, geomorfologijos, kraštovaizdžio bei jo raidos plotmės organiškai susiejamos su etnologijos, etnografijos, tautosakos, archeologijos, istorijos, kultūros, literatūros faktais, jų interpretacijomis. Kitaip tariant, lokalias *vietas* Kudaba aprašo įvairiaaspėktiškai, polifoniškai, toje polifonijoje išryškindamas *ir* literatūros balsą.

Netikslu ir moksliškai nesolidu būtų neigti, kad bet kokia konkrečios vietovės (*savi*)*refleksija* ar (*savi*)*reprezentacija* nėra tos vietovės, jos bendruomenės savitumo ir savasties dalis, kad ji neturėtų būti sisteminių lokalinių tos vietovės ir jos bendruomenės tyrimų objektas. Kitaip tariant, sunkiai įsivaizduojamos kompleksinės lokalinės Ušnėnų studijos be Žemaitės kūrybos studijų, tiriančių tos kūrybos *ušnėniškas* referencijas ir (*savi*)*reprezentacijas*, kurios visoje Lietuvoje, be jokios abejonės, žinomos daug labiau už pačius Ušnėnus. Panašių pavyzdžių, kai lokaliniai vietos ar vietovės tyrimai, jeigu jie pretenduoja į išsamius kompleksinius mokslinius tyrimus, negalėtų išsiversti be *topografiškai orientuotos* literatūros analizės, galima pateikti daug: Šiluva, Kražiai, Užventis, Palanga, Šatrijos kalnas, Kuršių nerija, Biržai, Juknėnai, Anykščiai, Trakai, Kaunas, Vilnius...

Į sistemes lokales studijas įtrauktų literatūrologinių darbų pastaraisiais dešimtmečiais yra, tačiau labai nedaug. Kaip retus, bet tipiškus tokių darbų pavyzdžius minėčiau Daujotytės straipsnį „Varniai literatūroje“, publikuotą tęstiniame leidinyje Žemaičių praeitis, ir Rimanto Skeivio straipsnį „Kaip šviesūs laivai... (Tėviškė Petro Cvirkos kūryboje)“, publikuotą knygoje *Veliuona*. Ši situacija kiek stebina, nes Lietuvoje net kelis dešimtmečius būta tikrai stiprios literatūros tyrimo tradicijos, aiškiai orientuotos į sąsajas su rašytojo gyventomis, vienaip ar kitaip kūriniuose atspindėtomis, pavaizduotomis vietovėmis: minėtini atskiri Adolfo Sprindžio, Vytauto Kubiliaus, Janinos Žėkaitės, Rapolo Šaltenio ir kt. veikalai, atskleidžiantys geografiškai konkrečius Žemaitės žemaitiškumo, Ievos Simonaitytės mažalietuviškumo ir t. t. ženklus. Šią tradiciją būtų galima apibūdinti kaip *regionišką*, *kraštotyrišką* (pačia geriausia šių žodžių prasme!) literatūros matymą ir prisiminti, kad su kraštotyra labai glaudžiai susijusios *visos*

8 Išskirtinos knygos: Česlovas Kudaba, *Kalvotoji Žemaitija*, Vilnius: Mintis, 1972; Idem, *Kalvotoji Aukštaitija*, Vilnius: Mintis, 1988; Idem, *Nemune, Nemunėli*, Vilnius: Vyturys, 1989; Idem, *Septyni keliai iš Varnių*, Kaunas: Spindulys, 1993.

lokalinės studijos. Ne vienas Lietuvos istorikas, rašęs apie kraštotyros ir lokaliųjų tyrimų, tiksliau, lokalinės istorijos (ji kartais tapatinama su mikroistorija) santykį, linkęs manyti, kad mėgėjiškos kraštotyros rėmai neperžengiami tik tuose darbuose, kuriuose apsiribojama vien tam tikrų konkrečios vietovės realijų aprašymu, juo nesiekiant platesnių istorinių problemų sprendimo, visuotinesnių apibendrinimų⁹. Panašiai ir literatūroje bei jos refleksijoje.

Nyka-Niliūnas, prisipažinęs, kad „[m]ano retai kam (jei iš viso) užsiminta neišsipildžiusi svajonė parašyti gyvą knygos dydžio mūsų namų Nemeikščiuose istoriją“, sako, jog toji istorija „išsibarstė ir ištirpo šiuose dienoraščiuose“¹⁰. Pridurtume: ir jo poezijoje bei jos (auto)interpretacijose. Išsibarstė nuo etnografiškai aprašomos kiemo skiedryne stovėjusios iš stuobrinio avilio po bičių mirties padarytos kaladės iki ir (1) etnografiškai-topografiškai, ir (2) ontologiškai aprašomo pagrindinio namų stalo. (1) Minima stalo „protokoliškai reikšminga *topografija* [išskirta mano – VB]: galai (krikštasuolės galas ir galustalė), šonai (užustalė ir priestalė) – vietos, kuriose buvo sėdamasi ir sodinama pagal rangą. Kiekvienas galas, kiekvienas šonas, kiekvienas kampas, kiekviena vieta turėjo specifinę savo reikšmę ir istoriją“¹¹. (2) Kita vertus, stalas regimas kaip stalaltorius, kaip „gyvenamojo ritualo centras“¹², kaip šventojo Gralio stalas. Namai Nemeikščiuose ir patys Nemeikščiai Nykos-Niliūno ir jo interpretuotojų tekstuose išskleidžiami pačiuose įvairiausių kontekstuose ir intertekstuose, jie neišvengiamai *kraštotyriški*, bet ne provincialūs, yra *lokalūs*, bet sykiu – visuotiniai, įgiję visumos modeliavimo galią, savo mikropasaulyu atspindintys, įkūnijantys ir simbolizuojantys makropasaulį.

Nykos-Niliūno atvejį pateikiu kaip galimą, pasak Dmitrijaus Zamiatino, „metafizinės kraštotyros“ pavyzdį, kurioje vaizdai pradeda *keisti* geografiją bei

9 Žr., pavyzdžiui: Alvydas Nikžentaitis, „Lokalinės istorijos tyrimai Lietuvoje: naujas iššūkis Lietuvos istoriografijoje?“, *Lietuvos lokaliųjų tyrimų padėtis*: Mokslinių straipsnių rinkinys, sudarė Aivas Ragauskas, Vladas Senkus, Žydrūnas Mačiukas, Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2005, p. 14; Rita Regina Trimonienė, *Mikroistorija*: Studijų knyga, Šiauliai: Šiaulių universiteto leidykla, 2008, p. 22–25.

10 Alfonsas Nyka-Niliūnas, *Dienoraščio fragmentai 2001–2009 ir Papildymai 1940–2000*, Vilnius: Baltos lankos, 2009, p. 365. Beje, Nyka-Niliūnas 1986 m. planavo ir „Sentimentalinės geografijos“ eilėraščių ciklą. Žr.: Alfonsas Nyka-Niliūnas, *Dienoraščio fragmentai 1976–2000*, Vilnius: Baltos lankos, 2003, p. 222.

11 *Ibid.*, p. 159.

12 *Ibid.*

topografiją, *kištis* į jas, kai įprastą žemėlapi keičia vaizdinis–geografinis, meta–geografinis žemėlapis. Pastarajame „realūs ir išgalvoti toponimai, vietų ir erdvių aprašymai sukuria dinamišką tūrinį paveikslą, vaizdų tinklą, panašų į antikinius ar viduramžių žemėlapius, kur tiesa ir melas (o kas tada žinojo, kur tiesa ir kur melas?) yra tik jausmų pėdsakai, tik stilistinių kontrapunktų ir [...] raštijos geografinės esmės eksplozijų žymės“¹³.

Bene simptomiskiausi „kraštotyriškos“ literatūros topografijos, susiliečiančios su lokaliniais tyrimais, atraminiai orientyrai išryškėja Skeivio straipsnyje „Kaip šviesūs laivai... (Tėviškė Petro Cvirkos kūryboje)“: Anot Skeivio, Cvirkos kūrybinę vaizduotę gaivina gimtasis kraštas, kūriniuose atpažįstamas „[i]vairiais įvaizdžiais ir motyvais, daugybe ženklų“, iš kurių „konkrečiausias vaizdinys – kraštovaizdžio, gimtojo kaimo, namų, kur užaugta, regimoji vizija“, susipinanti su subjektyviu vidiniu regėjimu¹⁴. Svarbiausia, kad Cvirkos kūryboje išskiriami keturi pagrindiniai *konkrečiai topografiškai atpažįstami* įvaizdžiai: Veliuonos bažnyčios bokštas, Veliuonos vandens malūnas, panemunės kalvos ir Nemunas.

Reikia pasakyti, kad vienokių ar kitokių, stipresnių ar silpnesnių kraštotyriinių aspiracijų, sąsajų su lokaliniais, regioniniais tyrimais, su kultūrine geografija ir geokultūra negali išvengti ir neišvengia jokie literatūros topografijos tyrimai, nepriklausomai nuo to, kokius tiriamuosius objektus jie analizuotų, kokia metodologine prieiga būtų grindžiami. Toliau straipsnyje gal kiek schemiškai, bet kiek galima sistemingiau bus tipologizuojami pastarųjų dviejų trijų dešimtmečių literatūros topografijos, tiksliau, jai artimi tyrimai, atlikti Lietuvoje. Ir, kaip minėta, bus analizuojama šių tyrimų strategija, jų metodologiniai pagrindai, specifika ir efektyvumas.

Literatūros geopolitikos apraiškos

Vienas esminių Nielso Werberio knygoje *Literatūros geopolitika* (2007) keliamų klausimų: koks literatūros, konkrečiau, literatūrinės erdvinės–teritorinės vaizduotės vaidmuo geopolitikos procesuose? Siedamas su vokiškumo, (bendra)vo-

13 Дмитрий Замятин, *Метагеография: Пространство образов и образы пространства*, Москва: Аграф, 2004, p. 314.

14 Rimantas Skeivys, „Kaip šviesūs laivai... (Tėviškė Petro Cvirkos kūryboje)“, in: *Veliuona*, Vilnius: Versmė, 2001, p. 777, 779.

kiško sąmoningumo paradigma, ši klausimą Werberis viename knygos skyriuje skleidžia analizuodamas Heinricho von Kleisto eseistinį politinį traktatą *Vokiečių katekizmas* (1809) ir dramą *Hermano mūšis* (1808, išsp. 1821). Minimame traktate perteikiamas sąmoningas regioninės savimoneės virsmas tautine: kai vienas pokalbio dalyvis sako, kad jis, nors ir gimęs Meiseno mieste Saksonijoje, yra ne saksas, bet vokiečių, kitas pokalbio dalyvis prieštarauja, klausdamas, kur jis Napoleono karinės kampanijos metu tokią šalį – Vokietiją – galys rasti, kur ji yra? Į šį klausimą atsakoma: „Žemėlapyje“¹⁵, turint galvoje įsivaizduojamus ne atskirų Vokietijos valstybių, regionų, bet visos Vokietijos kontūrus, sykiu taip tuos kontūrus apibrėžiant ir integruojant kaip individualią savastį.

Kaip Lietuvos erdviniai-teritoriniai kontūrai apibrėžiami lietuvių literatūroje, iki šiol daugiausia buvo rašoma analizuojant XIX a. rašytojų kūrybą, nes XIX a. kultūrininkams, rašytojams toks apibrėžimas buvo ir aktualus, ir neaiškus, ir problemiškas klausimas. Anot Justino Dementavičiaus, „simbolinis tapatinimasis su konkrečia erdve“ yra labai svarbus tiek geopolitiškai, tiek geokultūriškai, svarbu, „kokius [erdvinius – VB] tapatumus gali pasirinkti valstybė ir kodėl gali būti pasirenkami vieni ar kiti ‚erdviniai‘ tapatumai“¹⁶. Beje, ne tik XIX a., bet ir XX a. I pusėje istoriografinė, kartografinė, politinė ir kultūrinė mintis labai intensyviai atsakinėjo į klausimą, kur būtų galima ir kur reikėtų topografiškai nužymėti *tikrosios* Lietuvos, t. y. konkrečios „savos erdvės“, su kuria būtų galima autentiškai tapatintis, riboženklis¹⁷.

Kaip šią problemą sprendė XIX a. lietuvių grožinė raštija, yra šiek tiek užsiminę Tomas Venclova, Daujotytė ir kiti, o pakankamai išsamiai tai aptarė Brigita Speičytė, ypač – Paulius Subačius. Daujotytė pastebi, kad Antano Baranausko raštuose „[s]u dideliu užmoju aprėpiama senovės Lietuvos erdvė“, kad Maironio lyrikoje „[i]tin ryški geografinė Lietuva – su savo didžiausiomis upėmis (Nemunu, Nerimi, Dubysa, Šešupe), su savo aukščiausiais kalnais (Šatrija, Medvėgaliu, Girgždute), su pagrindinėmis sakralinėmis vietomis – Trakais, Vilniumi, Birutės

15 Cit. iš: Niels Werber, *Die Geopolitik der Literatur: Eine Vermessung der medialen Weltraumordnung*, München: Carl Hanser Verlag, 2007, p. 46.

16 Justinas Dementavičius, „Geokultūra ir geopolitinio tapatumo konstravimas“, in: *Geopolitikos akiračiai*, Vilnius: Eugrimas, 2004, p. 57, 48.

17 Apie tai rašoma straipsnyje: Dangiras Mačiulis, „Vilniaus kaip Lietuvos sostinės idėja XX a. pirmoje pusėje“, *Rankraštis*, iš autoriaus archyvo. Bene išsamiausias ir sistemingiausias minimo riboženklų „žymėjimo“ pavyzdys – Antano Smetonos veikalas *Lithuania Propria* (žr.: *Darbai ir dienos*, Nr. 2(11), 1996, p. 191–234).

kalnu“¹⁸. Subačius, išskleisdamas poetinės–literatūrinės „Lietuvos demarkacijos“ kontūrus, teigia, kad „Lietuvos – ne Lietuvos teritorinę ribą pagal vėliau nacionalizmo įteisintus kriterijus pirmasis nužymi tėvynės nostalgijos apimtas Baranauskas“¹⁹. Ir Subačius, ir Speičytė išskiria dvi tendencijas: pirma, XIX a. literatūroje, jai artimoje raštijoje aktualizuojama *istorinė*, LDK laikų erdvė, jos kraštovaizdį patiriant ir „skaitant“ kaip savitą „istorinio diskurso šifruotę“²⁰; antra, aktualizuojama *etnografiniais*, iš dalies *kalbiniais* matais matuojama reali anuometinio lietuviškumo erdvė, neturinti sureikšmintų būtojo istorinio–politinio LDK laiko dimensijų (į antrąją labai aiškiai orientuotos Motiejaus Valančiaus kūrinių erdvinės koordinatės).

Taigi tai, ką lietuvių literatūros moksle būtų galima pavadinti *literatūros geopolitika*, tiksliau, fragmentiškomis jos apraiškėmis: (1) geografinių erdvių sąvokomis operuoja *labai apibendrintai*; (2) išskiria *atskirus centrus* (miestus, upes, kalnus), jų *pavadinimus* kaip abstrahuotus–simbolinius istorinius, tautinius, ideologinius–politinius ar pan. reprezentantus. Ir vienu, ir kitu atveju liekama pakankamai toli nuo topografinės vietų konkretikos, nuo jų topografinės „faktūros“. Tokia konkretika ar „faktūra“ yra labai svarbi literatūros topografijai, bet nėra aktuali į literatūros geopolitiką orientuotai analizei, kokios dar tebe-
laukia ne tik XIX a., bet ir atitinkama XX a. lietuvių literatūra, pavyzdžiui, Petro Vaičiūno eilėraščių rinkinys *Amžiais už Vilnių dės galvą lietuvis!* (1928), Klaipėdos krašto aneksijos problemą keliantis Kazio Jankausko romanas *Žygyje* (1940) ir pan.

18 Viktorija Daujotytė, *Tautos žodžio lemtys: XIX amžius*, Vilnius: Vaga, 1990, p. 83, 272.

19 Paulius Subačius, *Lietuvių tapatybės kalvė: Tautinio išsivadaavimo kultūra*, Vilnius: Aidai, 1999, p. 153. Pasak Subačiaus, „kaip Lietuvos erdvinio suvokinio pagrindas“ įsitvirtino „poetinė, hidrografija“ (Ibid., p. 151).

20 Brigita Speičytė, „Kraštovaizdis ir erdvinė vaizduotė XIX amžiaus vidurio Lietuvoje“, *Metmenys*, Nr. 79, 2000, p. 130. Cituotus Speičytės, Subačiaus darbus tam tikra dalimi papildė istorikės Redos Griškaitės straipsnis „Nemunas kaip XIX amžiaus Lietuvos istoriografijos objektas“ (*Metmenys*, Nr. 78, 2000, p. 72–106), baigiamas teiginiu, kad visų laikų Nemuno tyrinėtojus motyvavo „įsitikinimas, kad tik įminus *Nemuno mįslę* bus galima įminti ir *mūsų pačių mįslę*“ (p. 106; išskirta Griškaitės).

Tradicine kryptimi, arba plačiai suvokiamos literatūros geografijos link

Šiuo analizės ir interpretacijos keliu paprastai sukama, kai, neturint geokultūrinių, geopolitinių aspiracijų, nesisaistant nei su kultūrinės geografijos, nei su lokalių studijų ar pan. tyrimais, liekama išskirtinai „grynosios“ (tradicinės) literatūrologijos lauke. Tokiu atveju dažniausiai pasirenkamas *tematinis* aspektas, kaip jį vienijantį dydį kone tiesmukai pasitelkiant minėtą formulę „*vietovė X* literatūroje“, o kaip parankiausią metodologinę bazę – *biografinį* literatūros (per) skaitymo būdą.

Simptomiškai tokių tyrimų tikslą formuluoja Donata Mitaitė straipsnyje „Vilnius Alfonso Maldonio poezijoje“: „išryškinti Maldonio kūrybos savitumą, atsiskleidžiantį Vilniaus, kuriame poeto pragyventa apie šešiasdešimt metų, temos traktuotėje.“²¹ Dažniausiai *vietovė X* ir yra traktuojama kaip subjektyviai išgyventa ar išgyvenama *tema*²² ar *erdvė* („subjekto asmeninio gyvenimo erdvė“²³). Rečiau pasirenkamas kitas sąvokų instrumentarijus, implikuojantis kiek kitokias traktuotes, pavyzdžiui, *vietovė X* kaip *kūrybinis impulsas*, kaip *mitas*, kaip *istorijos saugykla*, kaip *kūno dalis*, kaip *dvasinio gyvenimo forma ir galimybė*²⁴ ir t. t. Tačiau jis arba iš viso nėra metodologiškai pagrindžiamas, arba apima skirtingas, viena su kita nedaug sąlyčio taškų teturinčias metodologines perspektyvas.

Pereinant prie literatūros geografijos, verta prisiminti turbūt vienos žymiausių ir nuosekliausių šiuolaikinių jos tyrinėtojų Barbaros Piatti teiginį, kad literatūros geografija visada prasideda nuo paprasto klausimo, kur literatūros kūrinys (jo veiksmas) vyksta?²⁵, čia pat kaip apibendrinantį ir tą klausimą legitimuojantį atsakymą pacituoju tris lakoniškus sakinius iš fundamentalios

21 Donata Mitaitė, „Vilnius Alfonso Maldonio poezijoje“, *Žmogus ir žodis*, t. 12, Nr. 2, 2010, p. 65.

22 Virginija Šlekienė, „Juditos Vaičiūnaitės poetinė geografija“, in: *Kultūrų dialogai šiuolaikinėje lietuvių literatūroje: Lyginamieji aspektai*, Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2009, p. 61, 62, 64.

23 Idem, „Vilnius Juditos Vaičiūnaitės kūryboje“, *Žmogus ir žodis*, t. 10, Nr. 2, 2008, p. 59.

24 Violeta Kelertienė, „Vilnius literatūrinėje vaizduotėje“, *Metai*, 1995, Nr. 3, p. 88–96; Virginija Šlekienė, „Vilnius Juditos Vaičiūnaitės kūryboje“, p. 54, 59.

25 Barbara Piatti, *Die Geographie der Literatur: Schauplätze, Handlungsräume, Raumphantasien*, Göttingen: Wallstein Verlag, 2008, p. 15.

Karlo Schlögelio knygos *Erdvėje skaitome laiką* (*Im Raume lesen wir die Zeit*, 2003): „Nėra istorijų, kurios vyktų Niekur. Viskas turi pradžią ir pabaigą. Visos istorijos turi vietą.“²⁶ Lietuvoje prie literatūros geografijos studijų, mano manymu, labiausiai priartėjama Mitaitės monografijoje apie Tomą Venclovą. Viena vertus, dėl pačios Venclovos poezijos, kurioje erdviniai pavidalai, geografiniai, urbanistiniai, architektūriniai ir panašūs įvaizdžiai yra ne tik labai dažni, bet ir labai svarbūs kūrybos dėmenys (apie tai ne kartą yra kalbėjęs ir pats Venclova, sykių pavadinęs save labiau erdvės, o ne laiko poetu). Kita vertus, Mitaitei pavyksta, beje, irgi iš biografinės perspektyvos, taikliai ir *adekvačiai* interpretuoti sodrų Venclovos poezijos „geografiškumą“, neįsitraukiant į kartais su Venclova siejamus nemotyvuotus samprotavimus apie, pavadinkime, „atvirukinę“–turistinę poeziją: „[k]albant apie meilės geografijai įkvėptus T. Venclovos eilėraščius, būtina pabrėžti, kad kelionių įspūdžiai poetui visada yra tik eilėraščio *pretekstas*, o ne *esmė* [išskirta mano – VB].“²⁷ Ne mažiau svarbu pažymėti, kad pats Venclova skaito literatūrą *ir* iš geografinės, net topografinės perspektyvos: „[a]not Sergejevovs, T. Venclova galėjo nubraižyti ir Dublino, ir Venecijos planus, nors tada tuos miestus pažino *tik iš literatūros* [išskirta mano – VB].“²⁸ Kartografavimas yra labai svarbi literatūros geografijos ir meno geografijos tyrimų sudedamoji dalis. Apie tai, pavyzdžiui, byloja planais ir žemėlapiais gausiai iliustruoti Franco Moretti *Europos romano atlasas: 1800–1900* (*Atlante del romanzo europeo 1880–1900*, 1997), Olgos Lavrionovos *Geografinė erdvė XVIII amžiaus–XX amžiaus pradžios rusų poezijoje (geokultūrinis aspektas)* (*Географическое пространство в русской поэзии XVIII–начала XX в. (геокультурный аспект)*, 1998), Jurijaus Vedenino *Meno geografijos apybraižos* (*Очерки по географии искусства*, 1997), cituotoji Piatti knyga. Anot Vladimiro Kaganskio, pernelyg intensyvus ir stropus „aritmetinis“ kartografavimas kai kuriais atvejais netgi kenkiąs (!) tokio pobūdžio tyrimams, nes išstumiąs geografinės „erdvės hermeneutiką“²⁹. Konkrečiai

26 Cit iš.: *Ibid.*, p. 16.

27 Donata Mitaitė, *Tomas Venclova: Biografijos ir kūrybos ženklai*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2002, p. 136.

28 *Ibid.*, p. 129.

29 Владимир Каганский, „Крошки поэзии на карте“, in: Владимир Каганский, *Культурный ландшафт и советское обитаемое пространство*: Сборник статей, Москва: Новое литературное обозрение, 2001, p. 553.

Kaganskis čia turi omenyje minėtą Lavrionovos studiją. Lietuvoje žemėlapis, planas kaip literatūros analizės instrumentas pasitelkiamas labai retai. Ir tai tik kaip šalutinis, iliustracijoms artimas instrumentas.

Grįžtant prie Venclovos kūrybos erdviškumo ir „geografiškumo“, būtina paminėti, kad jo ir Juditos Vaičiūnaitės poeziją iš geografinės-topografinės perspektyvos plačiu literatūrologiniu, kultūrologiniu ir tarpkultūriniu žvilgsniu aptaria Valentina Brio. Tiesa, ji apsistoja tik ties vilnietiška abiejų poetų kūryba, demonstruodama, kaip kartografiškų realiųjų dekodavimą poezijoje galima suderinti su subtilia tos poezijos visumos, jos specifikos analize. Vienas iš apibendrinamųjų Brio teiginių yra toks: „Miesto [daugiausia Vilniaus – VB] tema ir paveikslas integruoja Venclovos poeziją į platų pasaulinės literatūros kontekstą, aktualizuoja lietuvių kultūros problematiką ir poetui būdingą filosofiskumą.“³⁰

Takoskyrą, beje, labai paslankią, labilią, tarp literatūros geografijos ir literatūros topografijos galima nusakyti maždaug taip: pirmoji laisva operuoti žymiai didesnių mastelių erdvinėmis kategorijomis, laisva aptarti „apibendrinančius“ kraštovaizdžius. Pavyzdžiui, arba Rusijos kraštovaizdį „apskritai“, arba lyg realų, konkretų „tipišką“, bet toponimiškai-topografiškai nekonkretizuotą ir konkretizuoti negalimą Rusijos kraštovaizdį, bendrais bruožais tinkantį daugybei vietų, bet faktiškai nenurodantį nė į vieną iš jų³¹; arba Vilniaus miestovaizdį „apskritai“, arba visą Vilnių, pavyzdžiui, lyg personifikuotą mylimąją etc., nedetalizuojant konkrečių vietų³². Be to, geografinė literatūros analizė laisvai operuoja tokiomis koordinacinių sistemomis, kaip šiaurė – pietūs, rytai – vakarai ar centras – periferija, ar sava erdvė – svetima erdvė, ir gali jų nesukonkretinti arba sukonkretinti tik labai aptakiai. Kita vertus, kartais ši analizė erdvės atpažįstamumo požiūriu būna pakankamai kruopščiai detalizuota, topografiškai preciziška.

30 Валентина Брио, *Поэзия и поэтика города: Wilno – ווילנע – Vilnius*, Москва: Новое литературное обозрение, 2008, p. 211. Knygos poskygyje „Vilnius XX a. 3–4 dešimtmečių lietuvių poezijoje“ autorė neišvengiamai priartėja ir prie anksčiau minėtos literatūros geopolitikos klausimų (p. 176–186).

31 Žr.: Владимир Каганский, *op. cit.*, p. 546–559; Юрий Веденин, *Очерки по географии искусства*, Санкт-Петербург: Издательство „Дмитрий Буланин“, 1997, p. 125–161 (roskygis „Географическое пространство в русской поэзии“).

32 Violeta Kelertienė, *op. cit.*

Siena (riba) literatūroje: Dieterio Lampingo literatūros topografijos paradigma ir jos aidai Lietuvoje

Ne paslaptis, kad šių dienų humanitarinis mokslas, atsiliepdamas į aktualius globalius pokyčius, labiau domisi ne stabiliomis homogeniškomis, bet kultūriškai, etniškai, politiškai „dinamiškomis“; heterogeniškoms erdvėms³³, ne sėsliais (įvietintais), bet tranzitiniais (išvietintais) identitetais. Taip yra dėl to, kad, anot Jameso Cliffordo, „Vakarų“ [kabutės Cliffordo – VB] erdvinis identitetas darosi vis labiau problemiškas³⁴. Manychiau, kad šiuo metu taip galima pasakyti ne tik apie Vakarų / „Vakarų“, bet ir apie Rytų / „Rytų“ erdvinį identitetą. Dėl šios priežasties postmodernizmo paradigmos terminologijoje produktyviai ir aktyviai funkcionuoja deteritorizacijos, reteritorizacijos, nomadologijos, acentrizmo ir pan. analitinės sąvokos.

Lietuviškoji humanitarinė mintis į tokius reiškinius (ir jų tyrimus) dažnai reaguoja pakankamai atsargiai, rezervuotai³⁵, kartais – net priešiška³⁶. O vienas žymiausių literatūros topografijos tyrinėtojų Dieteris Lampingas literatūros topografijos tyrimus redukuoja kone vien į sienos (ribos) problematiką, į „tranzitiškumą“ – sienos įveikimo, abipusio integralumo, pasienio kultūrinio heterogeniškumo ir panašius klausimus. Minimą redukciją vienareikšmiškai nurodo jau pats jo knygos pavadinimas: *Apie sienas. Literatūrinė topografija*. Beje, išvardytus klausimus Lampingas sprendžia labiau politiniu–antropologiniu lygmeniu, tiesiog programiškai, nors anaip tol ne visiškai, atitoldamas nuo geografinės konkretikos matmens kaip pagrindinio literatūros topografijos matmens³⁷. Jo pa-

33 Žr., pavyzdžiui: Dieter Lamping, *Über Grenzen: Eine literarische Topographie*, Göttingen: Vandenhoeck und Ruprecht, 2001, p. 8.

34 James Clifford, *XX amžiaus etnografija, literatūra ir menas*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2006, p. 29.

35 Žr., pavyzdžiui, diskusiją „Namai ir benamystė literatūroje“ (*Metai*, 2008, Nr. 6, p. 80–99), kurioje Arvydas Šliogeris išsako ir tokį, manychiau, abejotiną apibendrinantį teiginį: „lietuvių kultūra tuo požiūriu yra absoliučiai neeuropietiška. Jinai kaip tik neigia tos nomadiškos mąstysenos pamatus.“ (p. 91)

36 2001 m. Lenkijoje „Pasienio žmogaus“ apdovanojimą dėl įvairių sienų, ribų kultūrinio–visuomeninio įveikimo pelnęs Tomas Venclova (beje, tais pačiais metais Seinuose parašęs eilėraštį „Pasienio giesmė“) ne kartą vadintas kosmopolitu, pastarajam žodžiui suteikiant vien neigiamą konotaciją.

37 Apie Lampingo knygoje plėtojamą literatūros topografijos koncepciją ir jos kritiką plačiau žr.: Vigmantas Butkus, „Literatūros topografija: (poli)metodologinės trajektorijos...“, p. 21–24.

vyzdys ir paakino atskiru skyreliu pristatyti bei analizuoti lietuvių literatūrologų darbus, skirtus literatūrai, kurioje aktualizuojama sienos, pasienio, t. y. ribinių teritorijų, tematika bei problematika.

Unikali ir diachroniniu požiūriu marga (istoriškai, tautiškai, politiškai) ribinė erdvė dabartinėje Lietuvoje yra Kuršių nerija. Jos fenomeną vokiečių rašytojų kūryboje tiria Regina Sinkevičienė³⁸. Ji kelia tikslą Kuršių nerijos kraštovaizdžio diskursą išanalizuoti kaip savivokos ir „kito“ suvokimo galimybę, šį tikslą detalizuodama trimis uždaviniais: „Kuršių nerijos landšaftas kaip toks. / Žmogaus egzistencija šioje geografinėje erdvėje. / ‚Pasaulio sielos‘ sklaida Kuršių nerijos gamtovaizdyje.“³⁹ Visiškai identiškus uždavinius Sinkevičienė formuluoja tai pačiais temai skirtame straipsnyje, publikuotame pasienio (daugiausia Vokietijos–Lenkijos) problemoms skirtame, literatūros geografijai ir topografijai reikšmingame leidinyje *Literatūra, sienos, atsiminimų erdvės: Vokiečių – lenkų – baltų Baltijos jūros erdvės, kaip literatūrinio kraštovaizdžio, tyrimai*⁴⁰. Leidinio sudarytojai Berndas Neumannas, Dietmaras Albrechtas, Andrzejus Talarczykas pratarmėje teigia: „topografinę kaimynystę dabarties rašytojai atranda kaip bendros istorijos ir bendros kultūros vietą. Baltijos jūros erdvei [...] tai ypač aktualu.“⁴¹ Jų manymu, aktualu tai, kad Baltijos kraštovaizdis veikia kaip stabilizuojantis, kaip debatams sutelkiantis faktorius, čia pat kaip iškalbingą pavyzdį prisimenant Günterio Grasso, Czesława Miłoszo, Wisławos Szymborskos ir Venclovos susitikimą, jų multi-kultūrinį dialogą Vilniuje 2000 m.⁴² Šiomis ir panašiomis nuostatomis kone tiesiogiai plėtojama tokia literatūros topografijos samprata, kokia yra sukurta Lampingo: kultūrologiškai plati, neišvengianti ir nevengianti istorinio–politinio konteksto.

Grįžtant prie topografiškų Sinkevičienės tyrimų, pasakytina, kad jie siek tiek „vienmatiški“, galbūt dėl to pateikiantys per abstrakčius apibendrinimus, per daug metaforizuotas išvadas⁴³. Kita vertus, šie tyrimai tikrai informatyvūs:

38 Regina Sinkevičienė, *Kuršių nerija ir vokiečių rašytojai: Landšafto diskursas kaip galimybė suvokti save ir kitą*, Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla, 2002.

39 *Ibid.*, p. 12.

40 Regina Sinkevičienė, „Landschaftsdiskurs als Möglichkeit zur Selbst- und Fremdwahrnehmung“, *Literatur, Grenzen, Erinnerungsräume: Erkundungen des deutsch-polnisch-baltischen Ostseeraums als einer Literaturlandschaft*, hrsg. Bernd Neumann, Dietmar Albrecht, Andrzej Talarczyk, Würzburg: Verlag Königshausen & Neumann 2004, p. 92.

41 Bernd Neumann, Dietmar Albrecht, Andrzej Talarczyk, „Vorwort“, *Ibid.*, p. 10.

42 *Ibid.*

43 Žr., pavyzdžiui: Regina Sinkevičienė, *Kuršių nerija ir vokiečių rašytojai...*, p. 47.

išskleidžia platų autorių, kūrinių spektrą ir juose atspindimų Kuršių nerijos peizažų specifiką, poetines jų funkcijas, biografines ir autobiografines jų refleksijas.

Koks įvairus ir multikultūriškai vaisingas gali būti topografinis sienos, tiksliau, pasienio literatūros „perskaitymas“, pasak Sinkevičienės, byloja vokiečių menininkės Sylkes Zimpel pavyzdys. Ji pėsčiomis apkeliaavo Johanneso Bobrowskio „kūrybos topografines vietas nuo Rambyno iki Kuršių nerijos“, bendraudama su vietos gyventojais, gilindamasi į jų kultūrą, po to parašė muzikinę pjesę *Keliauninkas (Der Wanderer, 1999)*, kurioje Bobrowskio kūrybos citatos integruojamos su vokiečių ir lietuvių liaudies dainomis, žydu, čigonų melodijomis ir t. t.⁴⁴ Taigi Zimpel atliko tai, ką iš dalies galima pavadinti kraštotyrimu-etnografiniu, kraštotyrimu-antropologiniu Bobrowskio kūrybos, tiksliau, jos *topografinių prototipų* tyrimu, apibendrinama jį visais požūriais intertekstualiu ir palimpsestišku meno kūriniu.

Beje, Lietuvos *sienos, paribio* peizažą Bobrowskio kūryboje iš lietuvių literatūrologų pirmoji išsamiai analizavo taip pat Sinkevičienė⁴⁵. Ji išryškino svarbiausią šio peizažo dominantę – Nemuną ir kitas reikšmingas geografines detales: „Jūra ir Šešupė, Rambyno kalnas su apačioje toli nusidriekusiomis lygumomis iki pamario, Kuršių nerija, Baltijos jūra“⁴⁶, pabrėždama, kad jas kaip laiko vertikale perskrodžia asmeninė vaikystės ir bendra istorinė-kultūrinė atmintys. Sinkevičienės analizės metodologinis pagrindas – tradicinės komparatyvinės imagologijos nuostatos, kurių ji atskirai neaptaria, nereflektuoja.

Konceptualiai, t. y. aiškiai apibrėždamas metodologines nuostatas ir pirmenybę teikdamas vėlyvajai Jurijaus Lotmano semiotikai, Bobrowskio lyrikos topografiją analizuoja Laurynas Katkus. Pasitelkiama semiosferos teorija, kuri sako, kad *ribų* „funkcija yra dvilypė: jos ir skiria, ir jungia. Ribos užtikrina semiosferos ar jos dalies tapatybę, o liesdamosi su kitais dariniais, dalyvauja semiotinių mainų procese, kuris palei sieną yra pats aktyviausias“⁴⁷. Lampingas savo literatūros topografijoje taip pat nuolatos pabrėžia, kad riba (siena) yra labai

44 *Ibid.*, p. 57.

45 Regina Sinkevičienė, *Lietuva Johannes Bobrowskio kūryboje*, Vilnius: Vaga, 1990 (ypač poskyryje „Baltų krašto paveikslas lyrikoje“, p. 105–145).

46 *Ibid.*, p. 121–122.

47 Laurynas Katkus, „Semiosfera, Sarmatija ir Nemunas. Johannes Bobrowskio lyrika iš Jurijaus Lotmano semiotikos perspektyvos“, in: *Lietuvių raštijos istorijos studijos*, t. 2: *Vertybių raiška literatūroje*: Mokslinių straipsnių rinkinys, Vilnius: Vilniaus pedagoginio universiteto leidykla, 2005, p. 147.

svarbus, galbūt vienas svarbiausių kultūrinių-prasminių *mainų* fenomenas. Kaip pagrindinę („dvejopą“) Bobrowskio kūryboje išskylančią ribą Katkus vėlgi analizuoja Nemuno figūrą, skiriančią / jungiančią prarastus gimtuosius Rytprūsius su vėliau atrasta Rytų Europa. Nemunas yra realias erdvės (ir laiko) ribas peržengiančio utopinio, bet realų geografinį pagrindą turinčio Sarmatijos krašto – pagrindinio teritorinio Bobrowskio poezijos konstrukto – centrinė upė. Daug literatūros geografijos ir topografijos elementų turinčiuose Katkaus tyrimuose ribas žymintis ir sykiu jas peržengiantis topografiškumas išskiriamas kaip vienas esmingiausių Bobrowskio kūrybos bruožų⁴⁸.

Lietuvos – Latvijos sieną kaip *jungiančią* multikultūrinę erdvę Jakabo Janševskio (tikr. Janovskis) romanuose *Gimtinė* (*Dzimentene*, 1921–1925) ir *Bandavoje* (*Bandavā*, 1928) išryškina Silvestras Gaižiūnas. Jis išskiria ir biografiniu rakursu analizuoja konkrečias šių romanų veiksmo vietas (Mažeikiai, Ventos ir Vadaksties upių santaka), darydamas išvadą, kad Janševskis, remdamasis savo atsiminimais ir patirtimi, pavaizdavo „ištis[ą] paribio etninės kultūros galerij[ą]“; kad „Lietuvos – Latvijos (Žemaitijos – Kuršo) paribio kontaktus rašytojas atskleidė įvairiose plotmėse: pradedant turgaus aikšte, baigiant bažnyčia“⁴⁹. Anot Skirmanto Valento, Lietuvos – Latvijos siena yra *jungianti* erdvė ir Sigitos Gedos, ypač Vlado Braziūno poezijoje. Kaip jungiantįjį elementą Valentas išskiria abiejų poetų kūryboje esminį lingvistinį, tiksliau, bilingvistinį matmenį: „Vienas ryškiausių lingvistinės sienos peržengimo būdų yra bilingvizmas, gyvas kalbos padaras Mūšos – Dauguvos baseine“; „*Poetinių sienos griovimą* matome [Braziūno] eilėraštyje ‚Baltų kalbos‘, kuriame poetas [...] nusako lietuvių – latvių kalbinės vienybės rekonstrukciją“⁵⁰. Pro šį matmenį Valento analizėje prasiskverbia ir konkreti geografinė referencija: Dauguva, Lėvuo, Ryga (ir kaip hidronimas diachroniškai, ir kaip toponimas sinchroniškai), joje esantis Mežaparkas.

Sienos (ribos) literatūrą (*Literatur der Grenze*) Lampingas supranta pirmiausia kaip politinę literatūrą ir jos tyrimuose, kaip pats prisipažįsta, integruoja literatūros istoriją su politine istorija, literatūrologiją su antropologija⁵¹. Lietuvių

48 Žr.: Idem, *Tarp Arkadijos ir Inferno: Tremtis Johaneso Bobrowskio ir Alfonso Nykos-Niliūno lyrikoje*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2010, p. 61–123.

49 Silvestras Gaižiūnas, „Karlo Zalės bulvaras“, *Literatūra ir menas*, 1990 01 13.

50 Skirmantas Valentas, *Mė(lynojo) nulių lingvistika Vlado Braziūno ir Sigitos Gedos poezijoje*, Vilnius: Baltos lankos, 2007, p. 225, 239.

51 Dieter Lamping, *op. cit.*, p. 16.

literatūrologai pateikia kitokią, nepolitizuotą arba tik labai minimaliai politizuotą (Bobrowskio atvejis) „sienos literatūros“ sampratą, jos analizei pasitelkia kitokias metodologines atramas. Jos svyruoja nuo komparatyvinės imagologijos (Sinkevičienė) iki Lotmano semiotikos (Katkus), nuo biografinio (Gaižiūnas, Sinkevičienė) iki lingvopoetinio (Valentas) metodo ir literatūros topografijos požiūriu yra pakankamai produktyvios. Apskritai metodologijų įvairovė, analizuojant įvairius *įvietintos* literatūros atvejus, skleidžia platų būdų bei prieigų spektrą: kokios yra tokios literatūros ir ja *įliteratūrintos* vietos santykio tyrimo galimybės, kuriomis – jas modifikavusi – galėtų pasinaudoti literatūros topografija.

Topografija literatūros fenomenologijoje

Topografinė literatūros analizė Lietuvoje bene konceptualiausiai plėtojama iš fenomenologinės ar jai labai artimos perspektyvos. Šiuo požiūriu analizuotini Daujotytės ir Giedrės Šmitienės darbai. Juose laikomasi nuostatų, kad kūrinyje atpažįstami konkreti vieta ar vietovė, kraštovaizdis ar miestovaizdis labiausiai susiję su rašančiojo *patirtimi*, su jo (jusliniu) *kūniškumu*, kad pati vieta „veikia žmogų kaip kūnas kūną“⁵², kad „[k]raštovaizdis formuoja pirminę žmogiškąją tapatybę, neišnykstančius įspaudus sąmonėje ir kūne“⁵³, kad „[b]uvimas konkrečioje erdvėje formuoja ją atitinkančių galimybių kūną. Taip kūnas įgyja erdvės formas“; kad kūrinio kalbantysis „išstipsta“ konkrečioje erdvėje⁵⁴.

Šmitienė minimas fenomenologines nuostatas taiko sistemingai ir nuosekliai, Daujotytės darbuose jos derinamos su temine kritika⁵⁵, su laisvu eseisti-

52 Viktorija Daujotytė, *Literatūros fenomenologija: Problemikos kontūrai*, Vilnius: Vilniaus Dailės akademijos leidykla, 2003, p. 71.

53 Idem, „Kraštovaizdis ir vietos *dvasia* literatūros klasikoje“, *Colloquia*, Nr. 21, 2008, p. 35.

54 Giedrė Šmitienė, *Kalbėti kūnu: Fenomenologinė Alfonso Nykos-Niliūno kūrybos studija*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2007, p. 66, 89. Apie tai, kad „kūnas įgyja erdvės formas“, panašiai ir labai *fenomenologiškai* yra rašęs Sigitas Geda: „Žmogaus kūnas nuolatos apibrėžia kokioje nors erdvėje. / Kaime kūnas yra viso sodžiaus erdvė, kiti žmonės, žemė, namai... / Mieste – daugiaaukštis, kvartalas, smuklė. Kaip susitraukia toji erdvė lėktuve, traukiny... [...] Viena erdvė lyti kitą erdvę“ (Sigitas Geda, „Apsidairyk, angele, kas tavo namuos!“, *Šiaurės Atėnai*, 2002 04 06).

55 Viktorija Daujotytė, *Vieninteliam miestui: Juditos Vaičiūnaitės Vilnius*, Vilnius: Lietuvos dailės muziejus, 2009, p. 14.

niu „metaforizuojančiu“ mąstymu (pvz., *genius loci (vietos dvasios)* metafora⁵⁶, „*kraujo balso* metafora“⁵⁷) ir kt. Pirmoji autorė labai išsamiai atskleidžia poetinį Utenos miesto planą, literatūrinę Utenos topografiją Nykos-Niliūno kūryboje, antroji – analogišką Vilniaus topografiją, Vilniaus poetinį žemėlapių Vaičiūnaitės kūryboje. Išskiriami ir analizuojami poetiniai erdviniai abiejų miestų centrai (bažnyčia, Bažnyčios gatvė Utenoje; Šv. Kotrynos bažnyčia ir jos aplinka Vilniuje), literatūriškai svarbesnės urbanistinės, architektūrinės ir panašios dominantės, su konkrečiomis miestų ar jų prieigų vietomis susiję ir kūryboje sureikšminami istoriniai įvykiai, kolektyviniai ar asmeniniai atsiminimai, taip pat jausmai, potyriai, apmąstymai. Kaip svarbus metodas abiem atvejais pasitelkiamas *ikonografavimas*, analizes „stumtelintis“ antropologinio pobūdžio tyrimų link: istorinio Vilniaus, bene labiausiai rūpėjusio Vaičiūnaitei, piešiniai ir Nykos-Niliūno vaikystės, jaunystės laikų Utenos (t. y. „prototipinės“ jo poezijos Utenos) fotografijos, schemiškas miesto centro planas.

Dėmesys atkreiptinas į literatūros topografijos (ir ne tik jos) požiūriu diskutuotinus momentus. Šmitienė rašo:

Nepažįstant poezijos veiksmo erdvės, eilėraščiai suvokime lieka lyg pakibę, lyg „beerdviai“. Tam, kuris orientuojasi [„prototipinėje“ eilėraščių veiksmo – VB] erdvėje, turi jos išsidėstymo patirtį, žino kryptis, gali vaikščioti po ją tamsoje, poezija turės kitas įsikūnijimo galimybes. Vien Mykolo Archangelo [skulptūra ant Utenos bažnyčios frontono – VB] pamatymas pakeičia „Prisikėlimo vizijos“, kurioje per miestą kalbantįjį veda atgijusi bažnyčios frontono skulptūra, estezinį suvokimą.⁵⁸

Kyla klausimas, ar bet kokio literatūros teksto, net operuojančio absoliučiai išgalvotomis erdvėmis, suvokimas lieka lyg „pakibęs“, „beerdvis“? Ar jis skaitančiojo nėra kokiu nors būdu „įvietinamas“, aktualizuojant savo asmenines – realias ar virtualias – erdvines patirtis? Į šį klausimą iš *skaitymo fenomenologijos* pozicijų vienareikšmiškai teigiamai atsako Jurga Jonutytė, pademonstruojanti, kaip ji Williama Faulknerio *išgalvotą* Džefersoną „įvietina“ Telšiais, juose

56 Idem, „Kraštovaizdis ir *vietos dvasia* literatūros klasikoje“, p. 32, 34. Idem, „Kraštovaizdžio poetika (A. Mickevičius, A. Baranauskas, Maironis, V. Mykolaitis-Putinas, Just. Marcinkevičius)“, *Darbai ir dienos*, Nr. 9(18), 1999, p. 66. Ir kt.

57 Idem, *Vieninteliam miestui*, p. 14, 65.

58 Giedrė Šmitienė, *op. cit.*, p. 87–88.

išgyventais kinestetiniais savo potyriais, o Telšius „įtekstina“ Džefersonu⁵⁹. Kitaip tariant, Utenos erdvės pažinimas ar Mykolo Archangelo skulptūros pamatymas *gali keisti* Nykos–Niliūno poezijos įsikūnijimo galimybes ar jos sukeliama esteziją, bet tai jokiū būdu nereiškia, kad tie pokyčiai *būtinai* suteiks autentiškesnę, adekvatesnę ar kūrybiškesnę santykį su šia poezija. Gali nutikti net priešingai. Apie tai savo antropologijoje yra išpėjęs dar Immanuelis Kantas, sakydamas, kad vaizduotė pateikia turiningesnius ir spalvingesnius pavidalus nei tie, kurie atsi- veria realybėje (tarkime, Utenos ar Vilniaus realybėje), „todėl nereikia ko nors tikėtis pernelyg įtemptai, nes vaizduotė jau savaime linkusi pasiekti kraštutinę ribą; juk tikrovė visada labiau apribota“⁶⁰.

Kitas diskusinis momentas – topografiškai orientuotų literatūros fenomenologijos išvalgų santykis su Arvydo Šliogerio filotopija. Abi autorės linkusios *filotopijos* terminu ir jo turiniu operuoti kaip kone savaime suprantama fenomenologinio mąstymo savastimi, priartindamos jį prie oikumenos – erdvės, „kuri duodasi juntama ir kartu pati jutimą žadina“⁶¹. Tokia filotopijos traktuotė galbūt ir galima, bet vis dėlto kelia daug probleminių klausimų, kadangi (1) šliogeriškas „daiktocentriškumas“ joje keičiamas savo priešybe – antropocentriškumu, (2) šliogeriška teorinė žiūra keičiama jushiskumu, (3) šliogeriška „tylin[t]i stovėsena Tėvynės peizažo akivaizdoje“⁶² keičiama kalbiniu (t. y. literatūrinės kūrybos) aktu. Įsidėmėtina ir tai, kad Šliogeris pačią fenomenologiją yra įvertinęs kaip spekuliatyvinį, solipsistinį ir net idealistinį empirizmą, kurio vienintelė terpė *kalba* „uždengia ir ‚esu?‘, ir Niekį, ir Transcendenciją“⁶³. Taigi šliogeriškos filotopijos ir fenomenologinės literatūros topografijos santykis yra pakankamai komplikuoatas.

Kaip organiškesnę fenomenologinės literatūros topografijos kontekstą išskirčiau hermeneutinės pakraipos kultūros filosofiją, kurią, įtraukdamas literatūros pavyzdžius, Lietuvoje plėtoja Arūnas Sverdiolas, o kiek kritiškai iš filosofinės antropologijos pozicijų analizuoja Gintautas Mažeikis, tam pasitelkiantis Clif-

59 Jurga Jonutytė, „Skaitymo fenomenologija, arba Kaip Džefersonas tapo Telšiais, o Telšiai – Džefersonu“, *Sambalsiai*: Studijos, esė, pokalbis. Skiriama profesorės Viktorijos Daujotytės-Pakerienės 60-mečiui, Vilnius: Vilniaus Dailės akademijos leidykla, 2005, p. 134–144.

60 Immanuel Kant, *Antropologija pragmatiniu požiūriu*, Vilnius: Margi raštai, 2010, p. 70.

61 Giedrė Šmitienė, *op. cit.*, p. 63.

62 Arvydas Šliogeris, *Niekis ir esmas*, t. 2: *Pakeliui į esmą*, Vilnius: Apostrofa, 2005, p. 433.

63 *Ibid.*, p. 515.

fordo Geertzo „lokalaus žinojimo“ konceptą. Daujotytė, turėdama galvoje lietuvių literatūros klasiką (Baranausko, Maironio ir kt. kūrybą), rašo: „Suvokiamas kraštovaizdis virsta *sielovaizdžiu*, sąmonės vaizdu, sąmonės raštu. Kraštovaizdis yra žemės ir tos žemės, tos vietos žmonių suformuota kalba, pirminė poezija, *prapoezija*, sauganti seniausias gamtos ir kalbos sampynas,“ toliau iliustruoja ir praplečia šiuos samprotavimus Žemaitės ir Šatrijos Raganos tekstais, jų interpretacija: „Šienpjoviai [pavenčiuose „Marčioje“ – VB] atsiliepia į gamtos palankumą ir prielankumą *valiavimu*, pakiliu, balsiniu kūnų reagavimu, sutarimu. [...] Balsai yra ir kraštovaizdžio balsai.“⁶⁴ Mažeikis panašias pozicijas iš dalies traktuoja kaip kūno ir landšafto ikipredikatyvias, ikisimbolines sąsajas, pavyzdžiui, tokias, kai moterų linarūtės „[d]aina įsilieja į kūną, o kūno ritmika – į vietovę, susijungia su liniais, paupiu, mišku“⁶⁵. Lokalus žinojimas, apimantis kūnus ir vietas, jų dermę, anot jo, yra grįstas tikėjimu tradiciniu mitu, kuris, kaip ir kūnų bei vietų dermė, potencialiai gali būti ir bus suardytas *numitinimo* veiksmo, „svetimo“ atėjimo, turint galvoje, kad „[s]vetimas ateina ne tik iš šalies, jis kyla iš *vidinių patirčių* nepastovumo ir netikėtumų“⁶⁶.

Mitokritinė ir lingvopoetinė literatūrinių vietos reprezentacijų analizė

Lietuvoje ši analizė labiausiai remiasi teorinėmis prielaidomis, kurias išsamiausiai savo darbuose yra išplėtojęs Vladimiras Toporovas. Studijoje *Erdvė ir tekstas* Toporovas taip apibrėžia ir šios studijos, ir kitų – tiek ankstyvesnių, tiek vėlyvesnių – šiai problematikai skirtų savo darbų kryptį: „Toliau pagrindinis dėmesys bus skiriamas būtent mitopoetinei erdvei [...] ir atitinkamai mitopoetiniams tekstams, aprašantiems [*описывающим*] tą erdvę.“⁶⁷ Itin produktyviai tokia strategija Toporovo naudojama kitoje studijoje *Vilnius, Wilno, Вильна: Miestas ir mitas*. Jis rašo:

64 Viktorija Daujotytė, „Kraštovaizdis ir *vietos doasia* literatūros klasikoje“, p. 44, 52.

65 Gintautas Mažeikis, *Filosofinės antropologijos pragmatika ir analitika*, Šiauliai: Saulės delta, 2005, p. 303.

66 *Ibid.*, p. 304. Išskirta cituojant.

67 Владимир Топоров, „Пространство и текст“, *Текст: семантика и структура*, Москва: Наука, 1983, p. 229.

Sykiu Rytų Aukštaitijos ir ypač Vilniaus bei jo apylinkių reljefo ypatybės „atvėrė“ realią galimybę „pagrindinio“ mito turinio schemą „perkelti“ į topografijos kalbą, „susieti“ su konkrečiais lokaliniais objektais. Būtent čia mitas naujai prabilo: reljefo elementai įgavo naują semantinę funkciją, o šių elementų visuma tapo savotišku mitologiniu tekstu. Labai būdinga, kad būtent tose Lietuvos vietose susitelkusi didžioji dalis „pagrindiniam“ mitui reikšmingų pavadinimų [...] ir kad į rytus nuo Vilniaus nėra patikimų pavyzdžių, kur topografinė kalba būtų realizuojamas mitologinis scenarijus.⁶⁸

Šio, Toporovo aprašyto, scenarijaus pamatines struktūras Brigita Speičytė įžvelgia Maironio poezijoje. Maironio kūrybos pra-tekstas esąs mitas, būtent „Vilniaus mitas – t. y. Vilniaus kraštovaizdyje įrašytas mitas“, poeto suvoktas „dar iki mokslinių Vilniaus mito rekonstrukcijų“⁶⁹. Galima sutikti, kad Vilniaus mitas, kaip giluminis palimpsestas, anot Speičytės, modeliuoja topografiškus Vilniaus temas ar prie šios temos vienu kitu motyvu prisiliečiančius Maironio eilėraščius (pvz., „Vilnius (Prieš aušrą)“, „Oi neverk, matušėle!“). Bet rizikingu laikyčiau tvirtinimą, kad jis modeliuoja kone apskritai visos Maironio poezijos geografinės struktūras, pavyzdžiui: kad „kraštovaizdinė Vilniaus mito struktūra – kalnas, srauni upė, lėta gili upė – ne kartą perkeliama į kitą geografinę vietovę“, kad „Vilniaus kraštovaizdis kaip mito tekstas nulemia visos Lietuvos kultūrinio kraštovaizdžio panoramą“⁷⁰ ir pan. Tai veikiau įdomi, dėmesio verta hipotezė, svarstanti geografinės erdvės struktūravimo galimybes Maironio poezijoje ir leidžianti teigti, kad „Dubysa [Maironio] poetiniame kraštovaizdyje gali perimti Vilnios [...] vaidmenį“⁷¹, bet reikalaujanti papildomų argumentų.

Vis dėlto ar ne patikimiau būtų manyti, kad didesnę poetinę modeliuojančią galią turi ne išskaitytas, išmąstytas, žinoma, ir išjaustas *ideologinis* topografinis Vilniaus archetipas, bet nuo vaikystės sąmonėje ir pasąmonėje įsirėžęs gimtųjų vietų kraštovaizdis – irgi upės – kalno „schemą“ talpinantis Dubysos ir aukštų jos atkrančių peizažas. Priminsiu Gastoną Bachelardą, sakiusį, kad savo svajones pirmiausia materializuojame *gimtinės* kraštovaizdyje, kuris vėliau nusitęsia kaip absoliuti giluminė vaizduotės dominantė. Tad Maironio poezijoje, mano many-

68 Vladimir Toporov, „Vilnius, Wilno, Вильна: miestas ir mitas“, in: Vladimir Toporov, *Baltų mitologijos ir ritualo tyrimai*: Rinktinė, sudarė Nikolai Mikhailov, Vilnius: Aidai, 2000, p. 65.

69 Brigita Speičytė, „Maironio palimpsestas“, *Metai*, 2008, Nr. 3, p. 78.

70 *Ibid.*, p. 79, 80.

71 *Ibid.*, p. 82.

mu, veikiau visos kitos upės perima Dubysos, o visi kiti kalnai – jos atkrančių archetipinį topografinį pirmavaizdį, o ne priešingai.

Toporovo topografinė kalba realizuojamo mitologinio scenarijaus modelį, tik jau ne Vilniaus, o Anykščių šilo ir Baranausko *Anykščių šilelio* atveju, analogijos principu taiko ir Skirmantas Valentas. Aptardamas Baranausko poemos ir Anykščių šilo santykį, Valentas pirmiausia apsistoja ties vadinamuoju *tekstu erdvėje*, konkrečiau – ties poemoje aprašytos vietovės hidronimais ir santykiais tarp šių hidronimų:

trys vandenvardžiai – *Šventoji, Šlavė, Puntukas* – yra tarpusavyje ne tik susiję, bet ir sudaro tai, ką galima pavadinti savotišku tekstu. Tarp šių vandenų (*Šventosios* vakaruose, *Šlavės* šiaurėje ir *Puntuko* pietuose) ir ošia A. Baranausko apdainuotas *šventasis miškas*. Šventumo sąvoką, atsispindėjusią toponimijoje, poetas suvokė kaip tekstą erdvėje ir, transformuodamas į poezijos kūrinį, gana griežtai išlaikė archajiškas reikšmes.⁷²

Kitaip tariant, lingvopoetiškai ir mitokritiškai grindžiama prielaida, kad ir šiuo atveju – kaip ir Toporovo aprašytu Vilniaus atveju – tekstas jau lyg glūdėjęs erdvėje, sisteminėje kalbinėje jos atmintyje („galima atsargiai teigti, kad yra šių vandenvardžių semantinis derinimas“⁷³), t. y. kad tris Baranausko vaizduojamo peizažo hidronimus į vientisą tekstą jungia *šventumo* paradigma, kurią išduoda Valento atsekamos hidronimų *Šventoji, Šlavė* ir *Puntukas* etimologijos. Baranauskui ir tekę ši erdvėje, Anykščių šilo erdvės kalbinėje atmintyje glūdėjusią pirminę hipotetinę topografinę (hidroniminę) šventumo kalbą, kuri atspindi pačios erdvės šventumą, transformuoti į *antrinę* kalbą – į literatūros kūrinį. Savo teiginiams iliustruoti Valentas pasitelkia literatūros geografijos tyrimams itin charakteringą priemonę – „prototipinės“ Baranausko *Anykščių šilelio* erdvės planą.

„Tekstas erdvėje“; konkrečiau, jo per(si)kėlimas į *literatūrinį* tekstą, kone veidrodinio atspindžio principu virstant „(analogiška) erdve tekste“ (tokio per(si)kėlimo egzistavimą Lietuvoje suponuoja mitokritinė, lingvopoetinė, iš dalies ir fenomenologinė prieigos), yra įdomus, bet papildomų sisteminių literatūros topografijos tyrimų reikalaujantis fenomenas.

72 Skirmantas Valentas, *Lingvistinis pasaulis poezijoje*, Vilnius: Mokslo ir enciklopedijų leidybos institutas, 1997, p. 62. Išskirta Valento.

73 *Ibid.*, p. 61.

Literatūros topografijos štrichai kitų metodologijų akiratyje

Semiotikos (iš)bandymai. Semiotinis žvilgsnis į literatūrą – ankstyvosios teksto semiotikos – atrodytų, radikaliai eliminuoja pasaulio referencijos galimybę. Tad kyla klausimas, ar iš viso galima kalbėti apie literatūros topografijos apraiškas šią metodologiją praktikuojančių literatūrologų darbuose. Pasitelksiu porą pavyzdžių, bylojančių, kad į šį klausimą, nors ir su nepaprastai didelėmis išlygomis, galima atsakyti teigiamai. Venclovos „Rudens Kopenhagoje“ *Kopenhagos erdvinės koordinatės* ir Mačernio „Vizijų“ *Šarnelės realijos*, nors ir netiesiogiai, vis dėlto atsiskleidžia atitinkamai Kęstučio Nastopkos ir Virginijos Balsevičiūtės detaliose semiotiniuose tyrinėjimuose⁷⁴, „persišviečia“ pro juos. Abiem atvejais, nors ir stengiamasi išlikti teksto imanencijos rėmuose, neišvengiamai pereinama ir prie išorinio pasaulio erdvių žymenų, pavyzdžiui, cituojant Mačernio laišką apie „savo laukus“⁷⁵ ar Venclovos eilėraštyje išskaitant „ir vienos Kopenhagos aikščių pavadinimą“⁷⁶ ir pan.

Vėlyvoji Jurijaus Lotmano kultūros semiotika, ypač per semiosferos konceptą, realios erdvės kultūriniam–meniniam modeliavimui kaip tik skiria itin daug dėmesio: „Erdvės semiotika turi išskirtinę, jeigu ne dominuojančią, reikšmę vienos ar kitos kultūros pasaulio vaizdo sukūrimui. [...] erdvinis modeliavimas [kultūroje – VB] rekonstruoja *realaus pasaulio* erdvinį pavidalą.“⁷⁷ Semiosferos teoriją Bobrowskio poezijos analizei, kaip jau sakyta, produktyviai pritaiko Katkus, išskleisdamas Sarmatijos panoramą – iš esmės poetinę, bet su konkrečiomis geografinėmis nuorodomis, paties Bobrowskio pristatomą topografiškai tiksliai, tarsi ji realiai egzistuočią. Katkus tvirtina, kad Bobrowskio kūrybai, plėtojančiai Sarmatijos vaizdinį, būdingi „[k]raštovaizdžio motyvai, miestų ir kaimų pavadinimai, atidus ir detalus apylinkių vaizdavimas“; ir reziumuoja: „J. Bobrowskio Sarmatijos koncepciją galime laikyti plastiška semiosferos mo-

74 Žr.: Kęstutis Nastopka, „Semiotinė eilėraščio intriga (Tomas Venclova, „Ruduo Kopenhagoje“); in: Kęstutis Nastopka, *Reikšmių poetika. Semiotikos bandymai*, Vilnius: Baltos lankos, 2002, p. 51–66; Virginija Balsevičiūtė, *Vytautas Mačernis ir jo karta*, Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2001 (poskyris „Vizijų“ erdvė“; p. 89–102).

75 Virginija Balsevičiūtė, *Vytautas Mačernis ir jo karta*, p. 92.

76 Kęstutis Nastopka, *op. cit.*, p. 59.

77 Юрий Лотман, „Внутри мыслящих миров“; in: Юрий Лотман, *Семiosфера*, С.-Петербург: Искусство–СПБ, 2001, p. 275. Išskirta cituojant.

delio iliustracija.⁷⁸ Ši reziumuojanti išvada perša mintį, kad panašia semiosferos iliustracija ar meniniu jos „permodeliavimu“ didžia dalimi laikytinas ir Vaičiūnaitės ar Ričardo Gavelio kūrybos Vilnius, ir apskritai dažno rašytojo su(si)kurtas bent kiek vientisėnis kūrybinis erdvinis modelis, anot Lotmano, atspindintis kokią nors *realią* pasaulio erdvę⁷⁹.

Ekokritika: tolyn nuo antropocentrizmo. Literatūros topografija, panašiai kaip ekokritika, iš dalies deantropologizuoja žvilgsnį į literatūrą, tiksliau, antropocentrizmą keičia *topocentrizmu*. Dar tiksliau, kone vientisu simbiotiniu dydžiu laiko konkrečios vietos ir subjekto tarpusavio santykių lauką, žvalgant, kaip šio lauko įtampos veikia abu jo dėmenis. Ekokritika laikosi *biocentristinių* nuostatų, todėl „stengiasi išardyti pražūtingą opoziciją tarp žmogaus ir gamtos/aplinkos“ ir, pasak Cheryll Glotfelty, „viena koja stovi ant žemės, kita literatūroje [...] [taip peržengdama – VB] uždaro teksto ribas, išskeldama aikštėn nuostatą, kad tokio dalyko kaip uždaras tekstas nėra“⁸⁰. Suponuojama mintis, kad tekstas lyg „išsilieja“ į gamtą ar veikiau „išsilieja“ iš gamtos, viena vertus, besipriešinančios reprezentacijai, kita vertus, inicijuojančiai lyg ir naują literatūros atmainą, turinčią ir edukacinių, ir terapinių savybių, – gamtinį/gamtišką rašymą (*nature writing*)⁸¹.

Ekokritika paprastai neaktualizuoja vadinamojo biocentro ar „gamtos“ kaip literatūrinio (epi)centro konkrečių lokalizacijų. Tačiau, pasak Irenos Ragaišienės, „ekokritika tyrinėjo rašytojų aplinkos poveikį kūrybinei vaizduotei ir teigė, jog kūrinio supratimą praturtina atsižvelgimas į rašytojo/s santykį su gimtine bei su aplankytomis vietomis. Ekokritiniu požiūriu, kai kada net manoma, kad naudinga aplankyti vietas, kuriose pabuvojo rašytoja/s, kad būtų galima geriau suprasti tekstinę šios vietos reprezentaciją“⁸². „Gimtinė“, „vietos“ šiuo atveju

78 Laurynas Katkus, „Semiosfera, Sarmatija ir Nemunas. Johannesio Bobrowskio lyrika iš Juriiaus Lotmano semiotikos perspektyvos“, p. 148, 161.

79 Vaičiūnaitės kūrybos kontekste semiotikos ir „realaus“ pasaulio referencijos joje problema trumpai pristatoma Gitanos Notrimaitės knygoje *Atminties imperatyva: Lietuvos istorijos mitologinimas Juditos Vaičiūnaitės ir Sigito Gedos poezijoje* (Vilnius: Lietuvių literatūros ir tautosakos institutas, 2010, p. 71–72).

80 Vijolė Višomirskytė, „Kas toji ekokritika?“, in: Irena Ragaišienė, Vijolė Višomirskytė, Indrė Žakevičienė, *Ekokritikos akivaizdai: Monografija*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2007, p. 97, 91.

81 *Ibid.*, p. 153, 88.

82 Irena Ragaišienė, „Literatūra – kultūros ekologija“, in: *ibid.*, p. 32.

jau nebegali būti geografiškai „abstrakčios“ (priminsiu, kad panašią mintį išsako Šmitienė, analizuodama Utenos temos Nykos-Niliūno eilėraščius). Labai taikliai į teiginius apie rašytojo/s vietų lankymą reaguoja Mitaitė, recenzavusi lietuvių ekokritikų Ragaišienės, Vijolės Višomirskytės ir Indrės Žakevičienės monografiją *Ekokritikos akivarai*: „Kaip visa tai ‚primena‘ [...] klasikinės Johanno Wolfgango Goethe’s eilutes: ‚Wer den Dichter will verstehen, / Muß in Dichters Lande gehen‘.“⁸³

Jau minėjau, kad, skaitytojo santykio su *įjietinta* literatūra (ir su *įliteratūrinta* vieta) požiūriu, panašių – „ekokritiškų“, „fenomenologiškų“, „gėtiškų“ etc. – vietų lankymų literatūros topografija nelaiko vienareikšmiškai pakankama prielaida autentiškesnei, adekvatesnei literatūros ir su ja susijusios vietos refleksijai. Toks santykis (t. y. lankymas, kuris kartais vadinamas *literatūriniu turizmu*) yra atvira ir pakankamai komplikauta literatūros topografijos problema, reikalaujanti atskiro tyrimo.

Interdisciplininės studijos – literatūros topografijai. Iš lituanistinių interdisciplininių tyrimų, kurie labiausiai priartėja prie literatūros topografijos, minėčiau Gintarės Bernotienės poetinio vaizdo ir architektūros sąsajų tyrimus, pirmiausia Vaičiūnaitės poezijoje. Bernotienė teigia, kad žymint Vaičiūnaitės eilėraščio topografiją, dalyvauja „[n]e tik architektūriniai aplinkos elementai, bet ir architektūros stiliai“⁸⁴, tačiau už Vaičiūnaitės poezijos architektūros ženklų stengiasi įžiūrėti ne „topografinės nuorodas“, bet „tam tikrus reikšmenis“⁸⁵. Kitaip tariant, dėmesys yra sukoncentruojamas į vidinį teksto prasmių lauką, o ne į topografinės teksto referencijas. Topografinės nuorodos, ypač Vilniaus miesto, šioje analizėje „dalyvauja“, tačiau netiesiogiai, kaip tam tikras fakultatyvus, dažnai kone visiškai „nuvietintas“ dėmuo: Vilnius, bet sykiu lyg kažkokia „apibendrinta“ miesto erdvė apskritai.

Literatūros ir vaizduojamojo meno sąsajas interdisciplininiu būdu tyręs Aleksandaras Flakeris siūlo metodologinį sprendimą, kuris daugeliu atveju būtų parankus Vaičiūnaitės poezijos topografinėms studijoms. Jis literatūros analizei pasitelkia dailės terminą *veduta*, reiškiantį topografiškai tikslų dažniau miesto-

83 Donata Mitaitė, „Žalasis literatūros kritikos pasaulis“, *Colloquia*, Nr. 22, 2009, p. 152.

84 Gintarė Bernotienė, *Menų sąveikos ieškojimai: Judita Vaičiūnaitė ir Leonardas Gutauskas*, Kaunas: Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2005, p. 69.

85 *Ibid.*, p. 43. Bernotienė architektūros sričiai priskiria ir tokias realijas, kurias tiksliau būtų vadinti ne architektūrinėmis, bet urbanistinėmis.

vaizdžio, rečiau gamtovaizdžio paveikslą, ir tyrinėja „literatūrinės vedutas“, pasak jo, atsiradusias XVIII a. pabaigoje dėl kelionių literatūros išpopuliarėjimo⁸⁶.

Kokios netikėtos ir literatūros topografijos požiūriu produktyvios interdiscipliniškumo transfigūracijos gali būti plėtojamos, byloja labai neordinarus, bet sykiu ir labai intriguojantis Patricko Churos tyrimas. Jis Henrio Davido Thoreau knygos *Voldenas, arba gyvenimas miške* (1854), kurios sudedamoji dalis yra Voldeno planas, analizei, jos aiškinimui greta įprastos literatūrinės analizės pasitelkė matininkystę: ir kaip mokslą, ir kaip praktiką. Sekdamas Thoreau (jo knyga, užrašais, dokumentais), pats matavo Voldeną, jo apylinkes, paraleliai *Voldeno, arba gyvenimo miške* studijoms, studijavo šių vietų planus, topografinius žemėlapius. Svarbiausios apibendrinamosios Churos tyrimo išvados: kiekvienas konkretus gamtos, gamtinės vietovės faktas simbolizuoja sielos faktą, vadinasi, kuo įdėmiau studijuosi gamtą (šiuo atveju – per matininkystę), tuo geriau suprasi save, tad Voldeno ir jo apylinkių matavimo darbai Thoreau buvę dvasinis užsiėmimas, pasaulio supratimo būdas, kurį jis „išrašė“ garsiąja savo knyga⁸⁷.

Lietuvoje tokių skirtingų sričių – literatūros, literatūrologijos ir matininkystės ar pan. – interdisciplininė simbiozė kol kas sunkiai įsivaizduojama.

Pabaigai

Prieš imantis tyrimo buvo iš(si)kelta tokia darbinė hipotezė: „Vis dėlto lietuvių literatūrologijoje, ypač literatūros istorijoje, matyčiau iki pat šiol vis dar tebedominuojančią romantinę-kraštotylinę ‚kūrinio–vietos–subjekto‘ santykių traktavimo paradigmą.“⁸⁸ Po detalios literatūros kūrinio ir konkrečios vietos santykius aptariančių XX a. pabaigos – XXI a. pradžios lietuvių literatūrologijos darbų analizės šią hipotezę tenka atmesti kaip nepagrįstą. Minimi santykiai

86 Александр Флакер, „Венецианские литературные ведуты“, in: Александр Флакер, *Живописная литература и литературная живопись*, Москва: Три квадрата, 2008, p. 201. Terminas *veduta* iš dalies artimas (tik gerokai platesnis) literatūrologiniam terminui *ekfrazė*, reiškiančiam paveikslą, statulą, pastatą aprašymo žanrą.

87 Patrick Chura, „Henry Thoreau. Romantikas. Matininkas“, *Vieša paskaita Šiaulių universiteto Humanitariniame fakultete*, 2009 05 13. Ta tematika vėliau išleista jo knyga *Thoreau – matininkas (Thoreau the Land Surveyor)*, University Press of Florida, 2010).

88 Vigmantas Butkus, „Literatūros topografija: (poli)metodologinės trajektorijos...“, p. 28.

aktualizuojami ir labai įvairiai, taikant skirtingiausius metodologinius raktus, ir pakankamai konceptualiai, t. y. dažniausiai „nuromantintai“, tik nepakankamai sistemingai. Galima stebėti stiprėjantį šios aktualizacijos intensyvumą, lyg būtų skubama išaknyti lietuvių literatūrą sparčiai kintančioje geografinėje, urbanistinėje ir t. t. Lietuvos erdvėje, lyg atsiliepiant į labai aktualų latvių poeto Mario Čaklajo dveilį, pasirinktą kaip straipsnio moto. Globalizacijos, nomadologijos ir panašių tendencijų akivaizdoje susidaro situacija, kai, atrodo, ir pati literatūra topografiškai reflektuoja *knygos* ir *vietos* santykį, tarpusavio integralumą, pavyzdžiui: „susapnuoji ledyną / vėl per Lietuvą slenkantį / įsiremi abiem rankom / bet negali sulaukyti // prabundi / nuo neišrėkiamo riksmo: / jau smaugia Nemuną / jau Medvėgalį drasko / Aisetą vagia // *sudedi juos į knygą* [išskirta mano – VB] / knygą po galva pasidedi / jau kiek ramiau / bet rytas ilgai neateina.“⁸⁹

Straipsnyje atlikta detali pačių įvairiausių lituanistinių tyrimų, skirtų literatūros kūrinio ir vietos santykiui, analizė yra būtina prielaida išsamesniems, sistemingesniems lietuvių literatūros tyrimams iš literatūros topografijos perspektyvos. Pastaroji perspektyva straipsnio autoriaus suvokiama kaip polimetodologiška, vadinasi, pakankamai atvira tiek lokaliųjų tyrimų, tiek kultūrinės geografijos, tiek kraštotyros, tiek literatūros geopolitikos, ypač literatūros geografijos, tiek kitų metodologinių priėgų ir metodologijų siūlomiems literatūros analizės būdams bei jau pateiktiems analizės rezultatams. Atvira, žinoma, laikantis pagrindinio literatūros topografijos principo kaip vienovę analizuoti konkretų literatūros kūrinį ir konkrečios vietos referenciją jame, taip pat – vietos „iliteratūrinimą“, jo specifiką ir jo refleksiją.

89 Justinas Marcinkevičius, „Per Lietuvą einančiam. Elegija prof. Česlovui Kudabai“, in: Justinas Marcinkevičius, *Naktį užklyptas žaibo: Nauji eilėraščiai*, Vilnius: Lietuvos rašytojų sąjungos leidykla, 2008, p. 103. Čia tiktų prisiminti ir Bobrowskio ištarbę: „Jūs sakote, kad aš esu „gimtinės rašytojas“. O aš tik tapau tokią baigiamąją panoramą prie sėslumo epochos, kuri, žinia, prasidėjo neolite, o dabar artėja prie pabaigos, kad žmonės žinotų, kaip ten viskas buvo...“ (cit. iš: Laurynas Katkus, *Tarp Arkadijos ir Inferno...* p. 92).

Literature Topography: the Lithuanian Experience and its Contexts

S u m m a r y

The aim of the paper is to present, analyse, typify and give critical evaluation to the works of literary criticism of the late twentieth–early twenty-first centuries, which in some way interpret the relation between a literary work and a more or less particular geographical location; to explain the nature, specifics and international contexts of this interpretation. The paper opens with an analysis of local research, the entwining of cultural geography and local lore with literary topography, of manifestations of literary geopolitics and literary geography in Lithuanian literary criticism. The second part of the paper focuses on the opportunities that various methodologies offer to literary topography (phenomenology, myth criticism, linguistic poetry, semiotics, ecocriticism, interdisciplinary studies). Viktorija Daujotytė's works on 'literature of a location' are discussed exhaustively. The paper also dwells on the literary scholarship by Regina Sinkevičienė, Giedrė Šmitienė, Brigita Speičytė, Skirmantas Valentas, Laurynas Katkus and others in which they discuss the relation between the work and the location it 'makes literary', the issue of the reflection on this location. The latter is seen as the central issue of literary topography that should be analysed by maintaining (poly) methodological openness: by flexible integration yet with strict centring, round the main issue, of different methodological accesses and of methodological experiences.

Key words: literature topography, literary representation of the place, reference, *placement* of literature.
